

TÜM YÖNLERİYLE HANİ İLÇESİ VE TURİZM

HANİ KAYMAKAMLIĞI - DİCLE ÜNİVERSİTESİ

Editör

Prof. Dr. Yusuf Kenan Haspolat*

*Prof. Dr. Yusuf Kenan Haspolat
Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Hastanesi
Sur / DİYARBAKIR

HANİ'YE MÜCAVİR BİR ALANDA KUTSAL BİR MEKAN

ESHAB-I KEHF MAĞARASI

Yusuf Kenan HASPOLAT*

ASHAB-I KEHF KISSASININ GENEL ÇERÇEVESİ

Kehf, sözlükte dağdaki mağara anlamına gelir. Arapçada mağara, geniş ise 'kehf', dar ve küçük ise 'ğâr' diye adlandırılır. Mağara figürü tarih boyunca insanların hayatında çok önemli bir yer tutmuş; bu figür, pek çok düşünce sistemi ve din tarafından kullanılmıştır. Kur'a-ı Kerim ise mağara figürünü hakkın tecelli ettiği bir merkez, vahyin yol bulduğu bir menfez olarak kullanmıştır. Mağara sevgili Peygamberimizin hayatında da çok önemli bir yer tutar. Hıra mağarası, hicret esnasında sığınılan Sevr mağarası, mağara arkadaşlığı ve Allah Resulü'nün bazı hadislerinde ifadesini bulan, söz gelimi üç gencin sığındıkları mağarada sıkışıp kalmaları ve buradan kurtulmak için geçmişte yaptıkları iyilikleri anlatmaları ve mağaranın kapısındaki kayanın açılıvermesi ile ilgili anlatı, hep bu figürün hakikat arayışını temsil eden alegorik (içindeki karakter ve olayların gerçek hayattan bir takım karakterleri ve olayları temsil ettiği) bir unsur olduğunu gösterir.

Öte yandan Kehf Sûresinin sonunda Zülkarneyn tarafından, kötülük ve fesatları sebebiyle hapsedilen Ye'cüc ve Me'cüc kavminin zikredilmesi; (*Kehf*, 18/93-97) iyilik ve imanın bir mağarayı kurtuluşa açılan bir menfez yaparken, kötülük ve inançsızlığın da insanı haktan uzaklaştırarak taş duvarlar arasına onu hapseden adeta bir hapisane olduğu müteakabiliyet örgüsü içinde ele alınmıştır. Bu anlatım ise olay ve olguları zıtlarıyla anlamaya eğilimli zihinlerin, anlatıyı daha iyi kavramasına zemin hazırlayan icazın bir parçasıdır.

İşte mağara halkı, mağara sahipleri anlamına gelen Ashâb-ı Kehf'in iyilik ve imanı da, mağarayı onlar için kurtuluşa açılan bir menfez, hayata hazırlayan bir sığınak ve hakkın tecelli ettiği bir merkez yapmıştır. Ashâb-ı Kehf'in anlatıldığı Kur'an-ı Kerim'in on sekizinci sûresine de, bu kıssanın önemi dolayısıyla "Kehf" adı verilmiştir.

"Kehf" mağara ve dağların içindeki dehliz demektir. "Rakîm" ise ayette sözkonusu edilen mağaraya konulan kitabedir. Bazı bilginlere göre rakîm, mağaraya sığınan gençlerin mensup olduğu- köyün veya kentin adıdır. Rakîm, yüksek dağ ve tepe anlamına da gelmektedir. Bu ayette; Allah'ın, hayret uyandıran delillerinin "Ashab-ı Kehf"ten ibaret olmadığına, sürekli olarak gerçekleştikleri için, sıradan işlenmiş gibi algılanan sayısız olayların da birer ilahi kudret göstergesi olduklarına dikkat çekilmektedir (Diyanet Kur'an-ı Kerim Meâli Dip Notu).

Ashâb-ı Kehf, inkârcı ve zalim bir toplumdan kaçıp dağda bir mağaraya sığınan bir grup mümin gençtir. Sûrenin 9-26. âyetlerinde bildirildiğine göre, putperest bir

*Prof. Dr. Yusuf Kenan HASPOLAT

kavmin içinde Allah'ın varlığına ve birliğine inanan, "Ashâbu'l-Kehf ve'r-Rakim" yani "mağara ve kitabe halkı" diye de bilinen bir grup genç, bu inançlarını açıkça dile getirip içinde yaşadıkları toplumun şirke bulaşmış inançlarına ve putperestliğe karşı çıkmış, haksız ve adaletsiz uygulamalarını reddetmiş, bundan dolayı da her türlü baskı ve işkenceye maruz kalmış, dinlerini değiştirmek ya da taşlanarak öldürülerek cezalandırılmak tercihleriyle baş başa bırakılmışlardır. Böyle bir cezaya çarptırılmak ve baskılara boyun eğerek inançlarını terk etmek istemeyen bu gençler, sonunda bulundukları şehri terk ederek, şehrin yakınlarında bulunan bir mağaraya sığınmışlardı.

Yıllar sonra uyanmış ve aralarında mağarada ne kadar kaldıklarını tartışmışlardır. Sonunda mağarada *"Bir gün, ya da bir günden az"* uyuduklarını sanmışlar, içlerinden birini gümüş bir para vererek yiyecek almak üzere şehre göndermişlerdir. Böylece onların durumuna vakıf olanlar Allah'ın vaadinin hak olduğunu ve kıyametin mutlaka geleceğini anlamış ve mağaranın bulunduğu yere bir mescid yapmışlardır.

Konu Kehf Sûresinin ilgili âyetlerinde şöyle anlatılıyor:

"Yoksa sen, bizim âyetlerimiz içinde (sadece) Ashab-ı Kehf ve Ashab-ı Rakim'in mi ibrete şayan olduklarını sandın?" (Kehf, 18/9).

"Hani o gençler mağaraya sığınmışlardı da, "Ey Rabbimiz! Bize katından bir rahmet ver ve içinde bulunduğumuz şu durumda bize kurtuluş ve doğruluğa ulaşmayı kolaylaştır", demişlerdi." (Kehf, 18/10).

"Bunun üzerine biz de nice yıllar onların kulaklarını (dış dünyayı) kapattık. (Onları uyuttuk)" (Kehf, 18/11).

"Sonra onları uyandırdık ki, iki zümreden hangisinin bekledikleri gayeyi daha iyi hesap ettiğini bilelim" (Kehf, 18/12).

"Biz sana onların haberlerini gerçek olarak anlatıyoruz: Şüphesiz onlar Rablerine inanmış birkaç genç yiğitti. Biz de onların hidayetlerini artırmıştık. (Kehf, 18/13).

"Kalkıp da, "Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. Ondan başkasına asla ilah demeyiz. Yoksa andolsun ki saçma bir söz söylemiş oluruz. Şunlar, şu kavmimiz, ondan başka tanrılar edindiler. Onlar hakkında açık bir delil getirselerdi ya! Artık kim Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalimdir?" dediklerinde onların kalplerine kuvvet vermiştik. (Kehf, 18/14-15).

"(İçlerinden biri şöyle dedi): "Madem ki onlardan ve Allah'tan başkasına tapmakta olduklarından yüz çevirip ayrıldınız, o halde mağaraya çekilin ki, Rabbiniz size rahmetini yaysın ve içinde bulunduğunuz durumda yararlanacağınız şeyler hazırlasın" (Kehf, 18/16).

(Ashab-ı Kehf, bu konuşmadan sonra uykuya dalmışlardır. Bundan sonraki âyetler onların uykudaki hallerini tasvir etmektedir).

“(Orada olsaydın) güneş doğduğunda onun; mağaralarının sağ tarafına kaydığını, batarken de onları keserek sol tarafa gittiğini görürdün. Kendileri ise mağaranın geniş bir yerinde idiler. Bu, Allah'ın mucizelerindendir. Allah kime hidayet ederse işte o, doğru yolu bulandır. Kimi de şaşırtırsa, artık ona doğru yolu gösterecek bir dost bulamazsın” (Kehf, 18/17).

“Uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırsın. Biz onları sağa sola çeviriyorduk. Köpekleri de mağaranın girişinde iki kolunu uzatmış (yatmakta idi). Onları görseydin, mutlaka onlardan yüz çevirip kaçardın ve (gördüklerin yüzünden) onlardan için korku ile dolardın” (Kehf, 18/18).

“Böylece biz, birbirlerine sorsunlar diye onları uyandırdık. İçlerinden biri: “Ne kadar kaldınız”? dedi. (Bir kısmı) “Bir gün, ya da bir günden az”, dediler. (Diğerleri de) şöyle dediler: “Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi siz birinizi şu gümüş para ile kente gönderin de baksın; (şehir halkından) hangisinin yiyeceği daha temiz ve lezzetli ise ondan size bir rızık getirsin. Ayrıca, çok nazık davransın (da dikkat çekmesin) ve sizi hiç bir kimseye sakın sezdirmesin” (Kehf, 18/19).

“Çünkü onlar sizi ele geçirirlerse ya taşılayarak öldürürler, yahut kendi dinlerine döndürürler. O zaman da bir daha asla kurtuluşa eremezsiniz” (Kehf, 18/20).

“Böylece biz, (insanları) onların halinden haberdar ettik ki, Allah'ın va'dinin hak olduğunu ve kıyametin gerçekleşmesinde de hiçbir şüphe olmadığını bilsinler. Hani onlar (olayın mucizevi tarafını ve asıl hikmetini bırakmışlar da) aralarında onların durumunu tartışıyorlardı. (Bazıları), “Onların üstüne bir bina yapın, Rableri onların halini daha iyi bilir”, dediler. Duruma hakim olanlar ise, “Üzerlerine mutlaka bir mescit yapacağız” dediler. (Kehf, 18/21).

“(Ey Muhammed!) Bazıları bilmedikleri şey hakkında atıp tutarak: “Onlar üç kişidirler, dördüncüleri köpekleridir”, diyecekler. Yine, “Beş kişidirler, altıncıları köpekleridir”, diyecekler. Şöyle de diyecekler: “Yedi kişidirler, sekizincileri köpekleridir”. De ki: “Onların sayısını Rabbiniz daha iyi bilir. Zaten onları pek az kimse bilir. O halde onlar hakkında (Kur'an'daki) apaçık tartışma (yı aktarmak) dan başka tartışmaya girme ve bunlar hakkında onlardan hiç birine bir şey sorma”. (Kehf, 18/22).

“Hiçbir şey hakkında sakın yarın şunu yapacağım deme!” Ancak, “Allah dilerse yapacağım”, de. Unuttuğun zaman Rabbinizi an ve “Umarım Rabbiniz beni, bundan daha doğru olana ulaştırır”, de. (Kehf, 18/23-24).

“Onlar mağaralarında üç yüz yıl kaldılar. Buna dokuz daha eklediler”. (Kehf, 18/25).

“De ki: “Kaldıkları süreyi Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gaybını bilmek ona aittir. O ne güzel görür; o ne güzel işitir! Onların, ondan başka hiç bir dostu da yoktur. O hükmüne hiç bir kimseyi ortak etmez”. (Kehf, 18/26).

ASHAB-I KEHF KISSASININ ANALİZİ

Kur'an ekseninde Ashab-ı Kehf hadisesine baktığımızda, değerlendirilmesi gereken başlıca hususlar şunlardır:

a) Ashab-ı Kehf'in Sayısı

Kur'an-ı Kerim'in Kehf Sûresinde, Ashâb-ı Kehf'in sayısı hakkındaki tartışmalara yer verilmekte (*Kehf, 18/22*); köpekleriyle (Kıtmir) beraber dört veya altı olduklarına dair yapılan tahminler, "*Karanlığa taş atma*" olarak nitelendirilmektedir. "*Yedi kişiydiler, sekizincisi köpekleri idi*" diyenler hakkında ise aynı ifade kullanılmadığı için, bu görüşün gerçeğe daha yakın olduğu düşünülmüşse de, âyet-i kerîmedeki, "*De ki: "Onların sayısını Rabbim daha iyi bilir. Zaten onları pek az kimse bilir..."*", ifadesi bu konuda fikir yürütmenin de doğru bir sonuç vermeyeceğini ortaya koymaktadır.

Diğer bir âyette de, "*Şüphesiz onlar Rablerine inanmış birkaç genç yığitti.*" (*Kehf, 18/13*) buyrulması ise, kıssada asıl vurgulanmak istenen husûsun, onların isimleri, sayıları ve memleketleri değil, bilhassa o sâlih kulların sâhip oldukları nitelikleri, imanları, ihsan duygusu, hakka olan bağlılığı ve Allâh katında kıymetlerini artıran gönül dünyaları olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan bunlara "Yedi uyurlar" denmesi de doğru olmaz. Çünkü sayılarının yedi olduğu konusunda kesin bir delil yoktur. Önemli olan bu kıssanın verdiği derslerdir.

b) Ashab-ı Kehf'in Bulunduğu Mekan

Kur'an-ı Kerim'de Ashab-ı Kehf kıssasında adı geçen mağaranın ve ülkenin nerede olduğu açıkça bildirilmemiş, sadece özellikleri anlatılmıştır. Eğer bu konuda dinî bir yarar ya da maslahat söz konusu olsaydı şüphesiz Yüce Allah ve Sevgili Peygamberimiz onu bildirirdi. Bu nedenle sadece âyette mağarayla ilgili verilen özelliklere bakarak, Ashab-ı Kehf'in zamanını ve bulunduğu mekanı kesin olarak akılla bilebilmek mümkün değildir. Ayrıca bunu bilmek dini bir gereklilik de değildir.

Buna rağmen, Kur'an'da; "*(Orada olsaydın) güneş doğduğunda onun; mağaralarının sağ tarafına kaydığını, batarken de onları keserek sol tarafa gittiğini görürdün. Kendileri ise mağaranın geniş bir yerinde idiler....*" (*Kehf, 18/17*) şeklinde mağarayla ilgili verilen özelliklerden yola çıkarak yorumlar yapan ve tahminler yürütenler de olmuştur. Birçok müfessir, Ashab-ı Kehf'in yeri ile ilgili görüş bildirmiştir. Şüphesiz yer tespiti konusunda müfessirlerin yaşadıkları yerlerin ve sahip oldukları birikimlerin etkisi olmuş, her müfessir kendine ulaşan bilgileri aktardıktan sonra kendi yaşadığı yerleri öne çıkarmaya çalışmıştır. Bir.

çoğu önceki bilgileri tekrarlarlarken, bazıları, âyetlerdeki bilgiler ışığında muhtemel yerleri tespit etmeye ve iddiaları değerlendirmeye çalışmıştır. Bildirilen yerler arasında; İspanya, Kurtuba, Cezayir, Mısır, Ürdün, Suriye, Afganistan Filistin, Azerbaycan ve Doğu Türkistan'da Ashâb-ı Kehf'e ait olduğu ileri sürülen değişik mağaralar vardır. Anadolu'da ise Efes, Tarsus ve Efsûs (Afşin), Lice başta olmak üzere çeşitli yerler zikredilmektedir. Bu tür farklı değerlendirmelerin ise, çeşitli nedenleri.

olabilir; muhtemeldir ki, tarihi süreç içerisinde her sahîh dinin böyle bir fütüvvet /gençlik hareketi, dayanılmaz baskılar ve hicret olmuştur. Ya da böyle bir olayın kahramanlarını herkes sahiplenmek istediğinden Yunus'un kabri gibi birden çok yerde Ashabı Kehf makamları oluşturulmuştur.

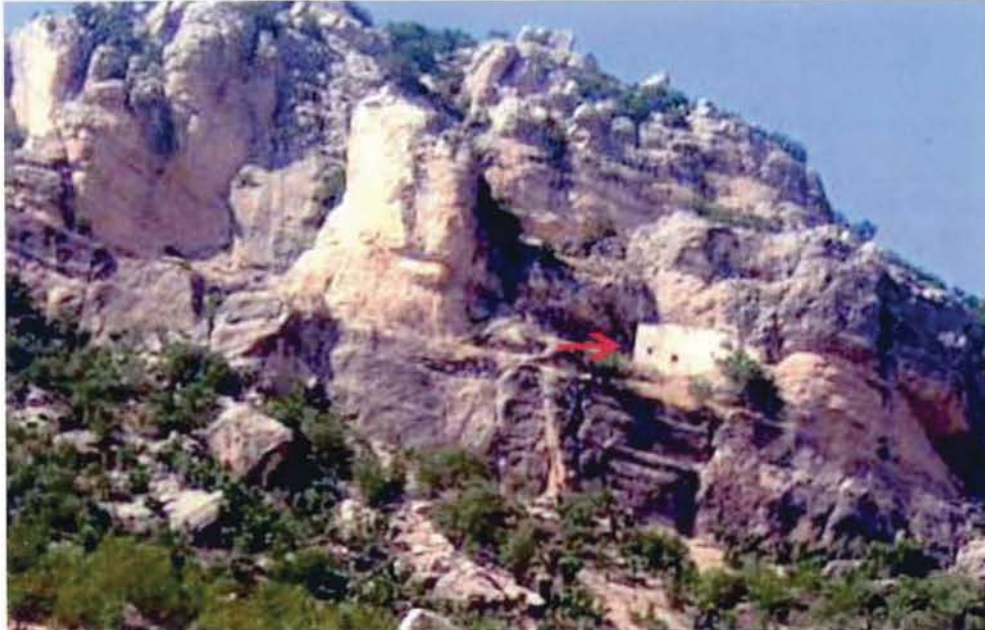
Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi Ashâb-ı Kehf'in yaşadığı zaman ve mekân hakkında açık bir nas bulunmadığına göre bunu kesin olarak bilebilmek mümkün değildir. Kur'an-ı Kerim'in takip ettiği metodu gereği, bu ve benzeri kıssalarda, verilmek istenen mesajı ikinci plana itecek ve kıssanın asıl gayesini gölgeleyecek ayrıntı türünden bilgilere yer verilmemiştir. Kur'an'da, mağaradakilerin kaç kişi oldukları, ne zaman ve nerede yaşadıkları ve kaç yıl uykuda kaldıkları gibi bilgilerden ziyade, üzerinde düşünülmesi, ibret alınması gereken hususlar ön plana çıkarılmıştır. O halde bu olayın nerede meydana geldiği önemli değildir. Önemli olan bu Kur'anî kıssanın Allah ve ahiret inancını kuvvetlendirmesi ve insanları buna davetidir.

Olayın muhtemelen M.S. 250 civarlarında, Romalıların Hz. İsa'ya inanan Müslümanlara karşı dayanılmaz işkenceler uyguladıkları bir zamanda gerçekleştiğini iddia edenler olmuştur.

Ashab-I Kehfin Mağarada Kalış Süresi

Ashab-ı Kehf'in mağarada kaldıkları süre, Kur'an-ı Kerim'de, *"Onlar mağaralarında 300 yıl kaldılar; dokuz da ilâve ettiler"* (Kehf, 18/25) şeklinde belirtilmektedir. 300 yıla 9 ilâvesi, şemsî takvimle belirtilen sürenin kamerî takvime göre ifadesi olmalıdır (6).

DİYARBAKIR VE ESHAB-I KEHF

Ashab-ı Kehf Mağarası (Foto. A. Yatkın)

Diyarbakır'da Eshab-ı Kehf'e ilgili rivayetler

Kur'andaki "Kehif Suresi"nde sözü geçen mağaraların Diyarbakır'ın Dêrkam Köyü çevresindeki Rakim Dağı'nda olduğu öne sürülür. Buna ilişkin söylence yöre halkınca şöyle anlatılır:

Dakyanus, Kakanus adlı birinin oğludur. Acem hükümdarları Kakanus'u, hükümdar gömütlerini korumakla görevlendirir. Kakanus ölünce, yerini oğlu alır. Babasından öğrendiği hükümdar gömütlerinden birini açar ve içindeki değerli eşyayı alır. Acemistan'dan ayrılarak Fis Ovası'nda bir tepeye kent kurar, surlarla çevirir. Adamlarıyla köyleri yağmalamaya başlar. Kısa sürede çevreye egemen olur. Kendisi de halkı da putperesttir. Savaşçı ve zalim bir kişidir. Putlara tapmayanlara zulmeder ve öldürür. Günün birinde, beyzadelerinden Yemliha, Mekselina, Misilina, Mernus, Sazenuş, Debernuş ve Keşeftetayuş adlı yedi kardeşin puta tapmanın yanlış olduğunu, tek olan Tanrı'dan başkasına tapılamayacağını söylediklerini duyar. Hemen, yakalanıp getirilmelerini buyurur. Bunu duyan kardeşler kaçıp, Rakim Dağı'ndaki mağaralardan birine saklanır. Dakyanus'un askerleri bunların saklandıkları yeri öğrenir. Mağarayı kuşatır. Bir bölümü de içeriye arar. Yedi kardeş ve köpekleri "Kıtmir", mağaradaki oyuya saklanmışlardır. Kendilerini koruması için Tanrıya yakarırlar. Derken derin bir uykuya dalarlar. Mağarayı arayanlar bunları göremez. O zaman Dakyanus açlıktan ölmeleri için mağaranın ağzına duvar ördürtür. Günün birinde sürü sahiplerinden biri duvarı ve mağarayı görür. Ağıl yapmak için duvarı yıkar. Uyuyanları görmez. Uyuyanlar bir süre sonra uyanır. Acıkmışlardır, en büyük kardeş Yemliha'yı kente ekmek almaya gönderirler. Fırıncı, Yemliha'nın, Dakyanus zamanından kalma parasını almaz. Aradan 309 yıl geçmiştir. Yemliha ve kardeşleri başlarından geçenleri dönemin hükümdarına anlatır ve mağaraya dönüp yeniden uykuya dalarlar: Yurt Ansiklopedisi, Sayfa 2321

Bu mağara Rakim Dağı'ndadır.

Acem hükümdarı, Kakanus adlı birisini hükümdar mezarlarına bekçi yapmış. Kakanus ölünce bu göreve, oğlu Dakyanus gelmiş. Bekçi Dakyanus bir gün, hükümdar mezarlarından birini açarak, içindeki değerli eşyaları almış ve oradan kaçmış. Fis ovasında bir kent kurup, etrafını da surlarla çevirmiş. Zalim ve Putperest bir hükümdar olmuş.

Bir gün yakınındaki beylerinden Yemliha, Mekselina, Misilina, Mernuş, Sazenuş, Debernuş ve Keşeftetayuş'un kendisinden gizli olarak tek Tanrı inancını yaydıklarını öğrenmiş. Onları yakalatmak için emir vermiş. Bu yedi dost oradan kaçıp, Rakim Dağ'ındaki bu mağaraya sığınmışlar. Köpekleri Kıtmir ile beraber orada uzun bir uykuya dalmışlar. Arkalarından onları yakalamak için gelenler, bu mağaraya bakmışlar ama, onları görememişler. Dakyanus bu mağaranın ağzına duvar ördürmüş. Yıllar sonra, bir sürü sahibi ağıl yaptırmak için, bu mağaranın ağzındaki duvarı yıktırmış fakat, içeride uyuyanları o da görememiş. Üç yüz dokuz yıl uyuduktan sonra, bu yedi dost uyanmışlar. Acıktıklarını anlayınca, içlerinden Yemliha'yı şehre ekmek almaya göndermişler. Yemliha'nın Dakyanus döneminden kalma parasını fırıncı almamış. Bunun üzerine, Yemliha başlarından geçenleri zamanın hükümdarına anlatmış ve mağaralarına dönmüş. Yedi dost yeniden uykuya dalmışlar. Eshab-ı Kehf mağarası, her yıl Mayıs ayında ziyaret edilir. Çünkü uyuyanların diğer aylarda uyudukları, yalnız bir ay, Mayıs ayında uyanık kaldıkları sanılır. Bu nedenle, başka zamanlarda rahatsız edilmezler.

Mağarada Kıtmir'in ayak izleri vardır. Ayrıca mağaranın bir duvarı da hep nemlidir. Bununda uyuyanların terleri olduğu söylenir. Ziyaret sırasında dilek dilenir, adak adanır (7).

Ashab-ı Kehfin Lice'de olduğuna dair deliller

1. Mağaranın durumunun Kur'an'daki ifadelere (ipuçlarına uyuyor olması)

Mağaranın durumu, Kur'an-ı Kerim'de Kehf süresi 17. ayette geçen: Resulüm orada bulunsaydın güneşi görürdün: Doğduğu zaman mağaralarının sağına meyleder; batarken de sol taraftan onlara isabet etmeden geçerdi (böylece) onlar (güneş ışığından rahatsız olmaksızın) mağaranın bir köşesinde (uyurlardı)' şeklindeki ifadelerle tamamen uymaktadır.

2. Mağaranın hemen yanında bir kilise kalıntısının bulunması Yöre halkı tarafından 'Deri Rakim' (Rakim kilisesi) olarak adlandırılan çok eski bir kilisenin kalıntıları mağaranın hemen yakınında bulunmaktadır. Şevket Beysanoğlu Bey bu kilise kalıntılarının fotoğraflarını da yayınlamıştır.

3. Mağaranın ağzındaki duvar kalıntısı Mağaranın ağzında Dakyanus'un ördürdüğü söylenen bir duvar kalıntısı vardır.

4. Birçok müfessir tarafından Dakyanus'un hem şehir hem de kral olarak alınması. Dakyanus birçok araştırmacı ve müfessir ve kabul gördüğü gibi hem Eshabı Kahf olayının yaşadığı şehrin, hem de bu Allah dostlarına zulmeden Kralın ismidir. Licede bulunan Antik şehrin ve Kralının adı Dakyanustur. Lice'deki Dakyanus Antik kenti gibi, Kralının adının da Dakyanus olması sadece bir tesadüf olabilir mi?

5. Dakyanus Antik kentinin bulunduğu Fis ovasının adı Efsus'tan bozmadır. Şevket Beysanoğlu Bey Fis adının aslında Efsus'tan bozma olduğunu belirtmektedir.

6. Mağaranın bulunduğu dağın adının Eshab-ül Kehf veya Rakim adını taşı-

ması 1977 yılına kadar resmi kayıtlarda Eshabül Kehf Dağı olarak geçen Dağın adı, bu tarihte Harita Genel müdürlüğünce yanındaki dağlarla birlikte değiştirilmiş ve İnceburun Dağları adını almıştır. 1976 yılında 1. Uluslararası Türk Folklor kongresine bildiri olarak sunulan ve daha sonra Kongreye sunulan diğer eserlerle birlikte kitap haline getirilen “Eshab-ı Kehf’in yeri” konulu çalışmasını kaleme alan Şevket Beysanoğlu Bey bu dağdan RAKİM dağı olarak bahsetmiş, parantez içinde de Eshab-ı Kehf dağı olduğunu belirtmiştir.

7. Mağaranın bulunduğu dağın tepesinin bazı haritalarda 'Rakim'tepesi olarak geçmesi yakın tarihlere kadar birçok haritada mağaranın bulunduğu dağın adının Eshab_ül kehf, tepesinin ise Rakim tepesi olarak geçtiği bilinmektedir.

8. Olayın geçtiği dönem bölgenin Doğu Roma imparatorluğu hâkimiyetinde bulunması olayı araştıranlarca olayın geçtiği dönem olarak Roma imparatorluğu genel kabul görmüştür. Hristiyan kaynaklarına göre olay Hz. İsa'dan sonra 201 ile 254 yılları arasında hüküm süren Decius (Dekyanus= Dakyanus) döneminde yaşanmıştır. Lice bölgesi, MS 226 yılına kadar Roma-Part, 226 yılından sonra ise Roma-Sasani egemenlikleri arasında iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Dakyanus Antik kentinin Roma döneminden kaldığı neredeyse %100'e yakın bir oranda ispatlanmıştır. Selevkoslar dönemine ait olabileceğini iddia edenler varsa da Dakyanus kentinin Roma mimari yapılarını barındırması bu iddiamızı güçlendirmektedir (1).

Mağarada 1200 yıllarına ait Melik Adil'e ait kitabe

Kitabeyle ilgili yorum

Bu hususta Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Hasan Tanrıverdi şu yorumda bulunur. Kur'an-ı Kerimde bahsedilen mağaranın 7 kişiyi rahatlıkla içine alacak şekilde olduğunu ifade buyrulur. Ancak bu mağara neden küçük denecek olunursa Selahaddin Eyyubi döneminde mağaranın yarısının yıkılıp aşağıya Derkam köyüne düştüğünü, mağara unutulmasın diye S. Eyyubinin kardeşi Melik Adil'in Kehf mağarasını tamir ettiğini bu yazıda görüyoruz. Melik Adil'in, yani Eyyubilerin Lice, Antak hakimi olduklarını, Antaktaki minaredeki

yazıdan da anlıyoruz. Melik Adil Kehf mağarasını da tamir ederek buraya yazısını bırakmıştır. Bu yazı Ashab-ı Kehfin Diyarbakır Lice'de oluşunun en önemli belgesidir.

1183'de Diyarbakır Selahaddin Eyyubice alındı Kardeşi Melik Adil 1200-1218 yılında bölge sorumlusu oldu.

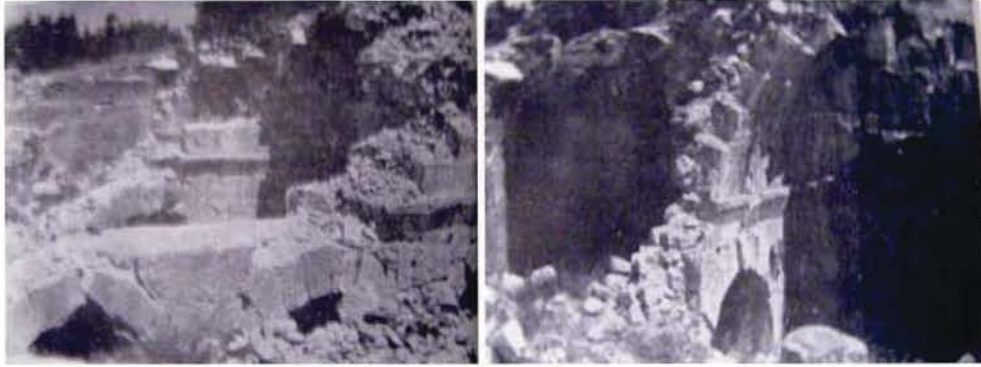
1200 yılına ait maziye karşın ülkemizdeki diğer bölgelerde eshabı kehf belgeleri daha yenidir.

Ünlü tarihçi Abdulrezzak Semerkandi'nin 530 yıl önce bir eserinde (Matlaun Saadeyn) çok ilginç bir cümle: "Eserinde diyor ki; (Sultan Üveys, Lice'deki Ashab-ı Kehf'e Bingöl üzerinden sefer düzenledi ve Muş Ovası'na vardı).

Yani 1500 yıllarına ait bir belgeye de tarih kitaplarında rastlıyoruz.

Lice'de Dakyanus harabelerinin olduğu Dakyanus kalesi– Dakyanus harabesi

1973 il yıllığı Dakyanus harabeleri

Etrafı surlarla çevrili olan ören yerlerindeki yapı kalıntılarından, Roma çağı sütun başlık ve altlıklarından, mevcut kalıntıların Roma çağına ait olduğu söylenmektedir. Surları, Kent'e giriş kapısı, 3-4 metre yükseklikte sütunlar, sütun başlıkları, kaideler, kentin doğusundaki tapınağın kemerli kapısı ve mihrabı, Dakyanus'un sarayı olduğu söylenen büyükçe bir yapının duvar ve kemer kalıntısı, su sarnıçları ve havuzları tespit edilebilen önemli mimari yapılardır. Bazı cadde ve sokaklarının döşeme taşlarıyla düzenlenmiş olmasından da, kentin düzgün planlı olduğu anlaşılmaktadır.

1939 yılında Diyarbakır Halkevi adına Dil-Edebiyat Komitesi olarak Lice ve Hani'deki tarihi eserleri ve mağaraları inceleyen ekipten Kazım BAYKAL, Dakyanus şehir kalıntılarını da gezmiş ve bu Kent ile ilgili gözlemlerini kaleme almış: "Hani'den Lice'ye giden yolun tam ortasına doğru on beş km cenupta büyük bir mıntıkaya hakim bir dağ var. Üstünde Dakyanus Kalesi ve Şehri mevcuttur. Bir Roma veya Selüsit (Selökid yada Selevkos olsa gerek). Kasabası olduğu çok muntazam sütun ve başlıkların planları sahrañçlarından (su sarnıcı kastediliyor olmalı). anlaşılıyor. Heyeti umumiyesi bir harabedir. Sütunları 3-4 metre uzunluğunda yarım metre kutrundadır. Bu sütunlara göre Roma sitilli başlıklar ve kaideler var. Şark kenarında Mabet kısmının kapısı cesim taşlarla yapılmış muntazam kemerli, mihrabı şarka müteveccih, arkasında üzüm sıkıp sıra çıkarmaya mahhus (mahsus olmalı . .) oluklu taş şaphane oyuntuları sıra ile dizilmiş yanlarında da muhtelif büyüklükte sarhiçlar (sarnıçlar) var. Dağın üzerinde çevresinde büyük bir kale enkazı mevcuttur. Temelleri sağlam kasaba muntazam planlı sokaklara ayrılmıştır. Evlerin dıvar (Duvar) yerleri de muntazamdır (14).

Yencülüs Dağı

Yencülüs Dağı

İbn Esîr ise Ashab-ı Kehf hakkında şu malumatı vermektedir: Hristiyanlık bozulur. Krallar sefahate dalar. Hatta içlerinden Dakyanus isminde bir kral putperest olur. Bu çok cebbar ve zalim bir insandır. Allah'ın birliğine inanan insanlara karşı imha planını uygulamak ister. Bu düşünce ile ne kadar inanmış insan varsa istisnasız hepsine işkence uygular. Saraya mensup yedi genç de iman edenlerdendir. Dakyanus onları da öldürmek ister. Ancak saraya mensup oldukları için öldürmekten çekinir. Onlar da Bencülüs (Anchilus) adıyla bilinen bir dağın mağaralarından birine sığınır (8).

Kuran tefsircilerinin en ünlülerinden biri olan Taberi, Tarih-ül Ümem isimli kitabında Eshab-ı Kehf'in mağarasının bulunduğu dağın 'Bencilüs' olarak belirtmiş.

Yine tanınmış tefsircilerden Muhammed Emin bu dağın isminin Pencilüs olduğunu belirtmiş (9).

Lice'de Eshab-ı Kehf'in bulunduğu dağa halk arasında bu dağa Engul" denir. "Engul", "Encülüs" isminin değişmiş halidir. Farazullah Silahshur'un 14 CD tutan Ashab-ı Kehf belgeselini izleyenler bilirler. Burada da dağın ismi "Encülüs" olarak adlandırılmıştır (10).

Meşhur tarihçi Abdüssettar Hayati Avşar'ın naklettikleri: Bingöl'e giderken 20 km ötede ise Yencülüs dağında Ashab-ı Kehf mağarası vardır ve kapısı Kur'anda bahsedildiği üzere kuzeye bakar.

Abdüllatif Uçaman'ın isimli araştırmacı Yencülüs dağının orijinalinin Encülüs olduğunu, Yencülüs kelimesinin Araplarca telaffuzdan dolayı kaynaklandığını ifade eder. Kelimenin orijinalinin Angle=encil yani melek kelimesinden kökenlendiğini ifade eder. Dağın ismi de bu durumda melek dağıdır.. Halk arasında da buna yakın terminoloji olup orada Engul çayı geçmektedir.

Kanaatim: Yencülüs dağının bulunduğu yere gittim. Bingö-Diyarbakır yolu üzerinde Çeper kalesinin yanındadır. Eshab-ı kehf mağarası burasıdır. Derkam (Der-i rakim=Rakim kilisesi)'daki mağara ise Ashab-ı rakimdir veya Eshab-ı Kehf'in yaşadığı bölgedir.

Dakyanus

Eshab-ı Kehf olayının Hristiyanlar da dahil olayın Roma imparatoru Decius (Decianus) zamanında, yani MS. 250 civarında olduğunu belirtir. Muhatap ise zulüm gören İsevilerdir.

Tanınmış Kur'an alimi Fahreddin Razi de eserinde bu yere Efsus demektedir. Müslüman tefsirciler bu yete Aphenus veya Apheos derken, ünlü tarihçi Gibbon'a göre Ephesosdur (8) (9).

İmparator Decius'un adı antik eserlerimiz hakkındaki kitaplarda ve seyahatnamelerde sık sık geçmektedir. Ünlü gezginimiz Evliya Çelebi eski yapıların bir çoğunu "Takyanus eseridir" diye ona maletmektedir. Ortada Takyanus diye bir Roma İmparatoru bulunmadığına göre bu ad Ebulfareç'in temas ettiği Decius'ten gelmektedir.

Lice'de Dakyanus Antik kentinin bulunduğu Fis ovasının adı Efsus'tan bozmadır. Licede bulunan Antik şehrin ve Kralının adı Dakyanustur.

Lice bölgesi, MS 226 yılına kadar Roma-Part, 226 yılından sonra ise Roma-Sasani egemenlikleri arasında iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Dakyanus Antik kentinin Roma döneminden kaldığı neredeyse %100'e yakın bir oranda ispatlanmıştır.

Hani'den, Lice'ye giden yolun tam ortasında bulunan Dakyanus Antik Kenti'nin etrafı surlarla çevrili olan, ören yerlerindeki yapı kalıntılarından, Roma Çağı sütun başlık ve altlıklarından, mevcut kalıntıların Roma Çağı'na ait olduğu söylenmektedir (10).

Resmi devlet belgesi olan tarihi Diyarbakır salnamelerinde'Yine Lice kazasında ve Hani kasabası ile arasında Fis nam karye civarında taştan oyulmuş pek cesim bir mağara olup iş bu mağara Daklyanos mağarası denmekle maruftur. Derununda taştan yontma oda ve ahırlar vardır (2/110).

Eshab-ı Kehf olayında Dakyanus isimli hükümdar baş rolde olduğundan Eshab-ı Kehf mağarası olan yerde Dakyanus harabeleri de olmalıdır.

Dakyanus'a ait Kocaköy camiinde sütunlar

Diyarbakır-Lice ilçesinde 1952 yılı haritalarına göre Eshab-ı kehf mağaraları ve Angül ifadesini görüyorsunuz

Olayı araştıranlarca olayın geçtiği dönem olarak Roma İmparatorluğu genel kabul görmüştür. Hristiyan kaynaklarına göre olay Hz. İsa'dan sonra 201 ile 254 yılları arasında hüküm süren Decius (Dekyus=Dakyanus) döneminde yaşanmıştır. Lice bölgesi, M.S 226 yılına kadar Roma-Part, 226 yılından sonra ise Roma-Sasani egemenlikleri arasında iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Dakyanus Antik Kentinin Roma döneminden kaldığı neredeyse % 100'e yakın bir oranda ispatlanmıştır (1).

Lice MS.191-208 arası Romalılarda, MS. 208-226 arası Partlarda ve MS. 226 sonrası Romalılarda kalmıştır (11).

Bu durumda İbnül Esir 'in İslam tarihi (1/310) 'nde Hz. İsa sonrası Roma hükümdarlarına göz atalım ve Diyarbakır ilişkisine bakalım. Bu tarih kitabında Antonius-Alexander-Dakyus (Decius)—Konstantin isimlerini görüyoruz.

Bu hükümdarların spesifik olarak Diyarbakır ilişkisini gözlüyoruz (12).

Eshabı Kehf'in kendi bölgesinde olduğunu söyleyenler için

a) Efsus(Fis) ovasını bünyesinde bulundurması ve burada tarihi bir şehir göstermesi.

b) Dakyanus'la ilgili mekansal verileri göstermesi.

c) Olayın olduğu Rakim tepesi gibi bir mekanı göstermesi.

d) İlgili hükümdarın kendi şehirleriyle ilişkisini göstermesi zaruridir.

Olay Roma hükümdarları ile ilgilidir Lice'deki Dakyanus da Roma eseridir (12).

Hem Hristiyan hem de İslam kaynaklarında övülen Ashâb-ı Kehf'in genel kabule göre Roma İmparatoru Decius zamanında yaşadıkları düşünülmektedir. Decius (Decianus), Neron'la birlikte Hristiyanlara en çok zulmeden Roma imparatoru olarak bilinir. İktidarda bulunduğu kısa dönemde, hakimiyeti altında yaşayan herkesin Roma tanrılarına kurban adamalarını zorunlu kılan bir kanun çıkarmıştır. Herkes bu putlara kurban adamakla, dahası bunu yaptıklarını gösteren bir onay belgesi almak ve devlet görevlilerine göstermekle yükümlü tutulmuştu. Karara uymayanlar için de idam cezası uygulanmıştı. Hristiyan kaynakları, bu dönemde Hristiyanların önemli bir bölümünün “şehirden şehire” kaçarak ya da gizli sığınaklara giderek bu putperest ibadetinden kaçındıklarını yazarlar. Ashâb-ı Kehf, büyük olasılıkla bu İsevilerin içinden bir gruptur.

Kuzeybatı Anadolu'da bulunan Roma Valisi Pilinyus' un (MS. 69-113) İmparator Trayanus'a yazdığı mektupta “İmparatorun heykeline tapınmadıkları için cezalandırılan “Mesihçiler” den (Hristiyanlardan) bahsedilir. Bu mektup, o dönemde İsevilere yapılan baskıları anlatan önemli belgelerden birisidir. İmparator Decius'un adı antik eserlerimiz hakkındaki kitaplarda ve seyahatnamelerde sık sık geçmektedir. Ünlü gezginimiz Evliya Çelebi eski yapıların bir çoğunu “Takyanus eseridir” diye ona maletmektedir. Ortada Takyanus diye bir Roma İmparatoru bulunmadığına göre bu ad Ebulfareç'in temas ettiği Decius'ten gelmektedir.

Ünlü tarihçi Gibbon da yedi Hristiyan gence işkence yaparak mağaraya sığınmaya zorlayan kişinin İmparator Decius olduğunu söyler. Gençlerin uzun uykularından uyandıkları dönemin imparatorunun adı ise Müslüman araştırmacılara göre Tezusiüs, Gibbon'a göreyse II. Theodosius'tur. Bu imparator, Roma İmparatorluğu Hristiyanlığı kabul ettikten sonra MS. 408-450 yıllarında tahtta bulunuyordu (7).

Fis=Efsus ovası

Batı kaynaklarında şehrin ismi hep Ephesus olarak geçer. 1926' da Avusturya Arkeoloji Enstitüsü tarafından bölgede yapılan kazılardan sonra Panayırdağı' nın doğu yamacında bulunan kalıntıların V. yüzyılın ortalarında (II. Theodosius dönemi) onlar adına yapılan bazilikaya ait olduğu ileri sürülmüştür. Ancak Hristiyanlık'ta yedi uyurlara nisbet edilen başka yerler de vardır.

Doğu kaynaklarının bir kısmında ise şehrin ismi Efsus olarak geçer (8). Efes: Hristiyanların en çok üzerinde durduğu yerlerin başında gelir. Onlara göre Efes, Ashab-ı Kehf'in yaşadığı varsayılan "Efsus" kelimesinden gelmekte ve bu şehrin kalıntıları ise bugünkü "Efes Antik Kenti" olarak bilinmektedir. Müslümanlar buna pek itibar etmezler. Nitekim Kehf Suresi'nin 17. ayetinden çıkan sonuca göre; mağaranın girişinin kuzeye bakması gerekirken, buradaki mağaranın girişi doğuya bakar (10).

Yukarıda belirtilen kaynakları Diyarbakır Lice açısından ele alalım.Efsus denilen bölgeden behsedilmektedir. Lice 'de buna karşılık Fis ovası vardır. Fis, Efsus'dan bozmadır. Burada tarhi şehir olarak Yine ilgili hükümdarı da çağrıştıran Dakyanus harabesi mevcuttur.

Ayrıca ilgili mağaranın mekanı olarak o mekanda Rakim tepesi de Lice'de bulunmaktadır (13).

Fis harabesi

Hasan Basri Konyar 1936 Diyarbekir yıllığında (s. 359) Licenin on sekiz kilometre cenubu garbisinde bulunan Fis köyü eski bir şehir harabesi üzerine kurulmuştur. Esasen bu sahaya Fis adı verilmektedir. Diyarbekirdeki mağaranın adı da Fistir.

Fis (Efsus) ovasına bakış

Dakyanos harabeleri de denilen bu mevki çok eski bir medeniyetin bazı eserlerini muhtevidir. Fis aceba bir (Efes) midir?. Sert taşlarla kurulmuş olan eski Fis şehrinin hala bir çok enkazı kalmıştır. Yalnız dört muazzam taştan vücuda getirilmiş büyük kapılar, sütunlar, sütun başlıkları, kemer meydandadır. Bu harabenin şimalinde bulunan Mele köyü harab bir kale üzerine kurulmuştur. Fis harabelerine pek yakın bir yerde bulunan mağaranın ashabıkehf ait olduğu rivayet edilir.

Olayın bir de mantıki boyutuna bakalım

Dakyanus'un sağ ve sol tarafında oturan vezirlerin çocukları olan gençler, putperestliğe ve Kral'ın yaptıklarına karşı çıktılar. Bundan haber alan Kral, gençleri huzuruna getirterek kendisine ve putlara secde etmelerini istedi ve bunu kabul etmeyince onlara, kendisinin Ninova'dan (Musul) dönünceye kadar bir süre verdi. Şayet seferden döndükten sonra gençler, putlara secde etmezlerse onları katlettireceğini söyledi. Dakyanus ashab-ı kehf gençlerine düşünmeleri ve söylediklerine uymaları için kısa mühlet vererek Ninova (Musul) şehrine birkaç gün içinde gidip geldi. Efsus şehri Eskişehir veya Mersin civarında olsaydı Dakyanus'un birkaç günde Ninova'ya gidip gelmesi mümkün değildi (2).

Bu ancak Diyarbakır olabilir Diyarbakır'la Musul (Ninova) sürekli alışveriş içindedir. Buraya iptidai bir sal olan keleklerle yolculuk ve taşımacılık yapılmaktadır. Bu basit salla Diyarbakır –Musul arası yolculuk süresi 3 gündür. Keleklerle saatte 5 km yol alınmaktadır. Diyarbakır-Musul yolu 400 km.dir (3). Karayolu ile ise tarihçilere göre (İstahri ve Ebu'l Fida) Diyarbakır-Musul arası 4 gündür (4).

Olayın bir de halk tarafından benimsenme yönü vardır. Eshabı kehf sakinlerinin isimlerini dünyada 34'de yerde olduğu ifade edilen yerlerde görüyoruz. Eshabı kehfın köpeğinin ismi olan Kıtımir'i sadece Diyarbakır'da görmekteyiz.

Ülkemizde Efes, Tarsus, Afşin ve Diyarbakır Lice'de Ashab-ı Kehf mağaraları vardır. Dünyada 34 yerde Ashab-ı Kehf'e sahip çıkmaktadır. Ancak Dünyada Lice ve Kocaköy dışında hiçbir yer bu kadar saygı gösterip çocuklarına bir köpek ismi olan Kıtımiri çocuklarına koymamaktadır.

Eshab-ı Kehfın Diyarbakır'da olduğuna dair önemli bir delil Hani ve Lice 'de Yemlihan ismini sık oluşudur. Bunu Şazenüs ismi takip etmektedir. Diyarbakır'da önemli kişiliklerin bu isimleri taşıdığını gözlemekteyiz.

Kıtımir bir köpek ismi olduğu halde çocuğuna bu ismi koyanlar da görülmektedir. Ocak 2006 itibariyle 5000 nüfuslu Lice'de nüfus md kayıtlarına göre Yemlihan 168, köpek ismi olmasına rağmen saygı alameti olarak 11 Kıtımir ismini görüyoruz. Bu durum Eshab-ı Kehf anlayışının bölgede ne kadar hakim olduğunu yansıtır.

Fis (Efsus) ovasının başında bir yerleşim yeri olan 5000 nüfuslu Kocaköy'de telefon rehberinde 2 Kıtımir ismin görüyoruz (Diyarbakır 2001 yılı telefon rehberi. s: 239).

Lice ilçesinde Eshabı Kehf ile ilgili 1863 yılına ait bir belge.

1861-63 İngiltere'nin Diyarbakır konsolosu J.G. Taylor, Diyarbakır Lice ilçesini ziyaret eder.

Anıları şu şekildedir.:

Hani'nin güneydoğusunda Lice'yi Diyarbakır ovasından ayıran dağ silsilesinin tepesindeki(İnceburun dağları) Köşk-ü Kak ve Afisos (Efes kelimesinin bozulmuş şekli) Daknaos (Dakyanus) kalıntılarına gelir.

Kalıntılar, eski Fes şehrine yani Procopious'un bahsettiği Phison'a (Roma Bizans dönemi Dakyanus kenti) aittir. Bunların yanında yer alan küçük köyün ismi ise Fes, Afis, Affision'dur (Lice'ye bağlı Ziyaret köyü).

Köy halkı arasındaki inanışa göre, bu kalıntılar ile bunların hemen yanında yer alan küçük mağara 7 uyurlar ile onların koruyucusu olan Kelb-i Kehf'e aittir (5).

Resmi devlet kayıtları ve Diyarbakır eshab-ı Kehf

Diyarbakır valilik resmi kayıtları da Eshab-ı Kehf'in Lice'de olduğunu ifade eder: Resmi valilik kaynakları da Eshab-ı Kehf'in Lice'de olduğunu ifade eder. 1967 yılı valilik yıllığında bunu görürüz. Eski devlet kayıtlarında da bu husus vurgulanmaktadır. (1967 yılı Diyarbakır valiliği Diyarbakır il yıllığında (s: 33).

1973 yılı İl yıllığına göz atalım: Rakim dağ eteklerinde Derkam köyünde Eshab-ı Kehf mağarası vardır. Dakyanus'a 20 km. ötededir. Mağaranın ağzı kuzeye bakmaktadır. Kur'an-ı Kerimde zikredildiği gibi güneş doğarken ve batarken ancak kapısını sıyrıp geçmektedir. Mağaranın civarında bir kilise kalıntısı var. Sonraları buraya köy kurulmuş. Der-i Rakim (Rakim kilisesi) ismini buradan alıyor. Zamanla kilisenin tümü yıktırılmış, yerine cami yapılmış. (50. yılında Diyarbakır. 1973 İl Yıllığı. s: 297).

Benzeri ifadeleri 1936 yılında basılmış Basri Konyar'ın Diyarbekir yıllığında da (s: 359) görebiliriz.

Resmi devlet belgesi olan tarihi (1869) Diyarbakır salnamelerinde Yine Lice kazasında ve Hani kasabası ile arasında Fis nam karye civarında taştan oyulmuş pek cesim bir mağara olup iş bu mağara Dakyanos mağarası denmekle maruftur. Derununda taştan yontma oda ve ahırlar vardır. (2/110) Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Acar matb. 1999. 9.

Dicle ilçesi sınırları içinde kalan dağlara Piran dağları denir. Hani ve Lice yörelerinden güneye doğru Sarım çayına değin, Koz, Cirbir, Lis ve Adem dağları uzanır. Kuç, Sagur ve Mızak dağları ikinci sırayı; Bebek, Eshabı kehf, Zırıht ve Cun dağları üçüncü sırayı oluşturur. Dördüncü sıra ise Piraziz, Nerip, Dakyanus ve Derhazan dağlarıdır (14).

1967-1973 Diyarbakır il yıllığında Diyarbakır dağları şöyle tanımlanır:

Üçüncü sıradağında ise Bebeğ (1500 m), Eshab-ı Kehf (1566 m) dağları kay-

Eshab-ı kehf ziyaretçileri

Diyarbakır- Lice'de Eshab-ı Kehfi Ziyarete Gidenler

Eshab-ı Kehf (Resim Ş.Diken)

KAYNAKLAR

1. **Zeki Dilek**. Lice. Diyarbakır. 2002.. s.176
2. **Ahmet Eyicil**. Afsin Ashab-ı Kehf s. 272
3. **Orhan Avcı**. Irak'ta Türk Ordusu. Vadi yay. İst. 2004. s. 84-85
4. Doç. Dr. **Cem Zorlu**. İlk İslam coğrafyacılara göre Diyarbakır1. Uluslararası. Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu. 20-22 Mayıs 2004. Diyarbakır. 2004. s. 854
5. **Zekai Erdal**. Taylor'a göre Lice ve çevresi Dünden Bugüne Lice Sempozyumu Bildirileri. Mardin Artuklu ün-Şarkiyat derneği yay.2012.s.117
6. Dr. **Muhlis Akar**. Kur'an'da Ashab-I Kehf.1. Nebiler, Sahabiler, Azizler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu.2010
7. **Muhsine Helimoğlu YAVUZ**; Diyarbakır Efsaneleri, Syf 189-190
8. Yrd. Doç. Dr. **Refiye şenesen**. Pagandan Hristiyanlık ve Müslümanlığa Bir İnanç Merkezi: Çukurova Ün. Türkoloji araştırma merkezi
9. **Harun Yahya** Kavimlerin Helaki. 8. Baskı. İst. 2006.s.138,.
10. **Hamza aksal** Ashab-ı Kehf nerede?. Mizgin derg.sayt.15
11. **Abdülkerim Balta**:Lice Tarihi. Zeki Dilek(ed) Lice. s: 34
12. **Şevket Beysanoğlu**: Diyarbakır Tarihi. 1/103,104,110,146
13. **Şevket Beysanoğlu**: Eshab-ı Kehf'in yeri.23-30 Haziran.1975.I.Uluslararası Türk Folklor kongresi.İstanbul). c. 4. s.41-45
14. **İbrahim Sarı**: Şehrimiz Diyarbakır.Büyükşehir belediye yay. 1999. s. 44
15. <http://Liceliler.sitemynet.com>
16. **Eshabı kehf** ve Lice